

The Inspiration for Writing *Makhzan-ol-Asrār* and *Eskandar-nāme* by NIZāmi based on Action Discourse

Khalil Baygzade^{*1}, Leila Rahmatian²

Received: 20/01/2022
Accepted: 01/07/2023

Abstract

The signs that direct the discourse of a narrative to create a core action in the central core and to reproduce intelligent and program-oriented meanings constitute the pattern of Greimas' action discourse in the context of the narrative. The preface of Persian classics reflects the author's feelings in creating the work. This essay has examined the narrator's reasons for creating the narrative by exploring the discourse in the process of creating the narrative and the reception of the verbal signs in the prefaces of the verses of Nizāmi Ganjavi 's *Makhzan-ol-Asrār* and *Iskandernāme*. This essay explained the manner of discourse action in the opening of these Masnavies using a descriptive-analytical approach to illustrate the composition of these poems based on Greimas's discourse and relying on the study of the signs that refer to the conditions of the Nizāmi in the preface during the creation of the works. This study investigated the evolution of Nizmi's states using Greimas' action discourse theory and extracted and analyzed the pattern of action-value and action-prescriptive

* Corresponding Author's E-mail:
kbaygzade@razi.ac.ir

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University.

<https://orcid.org/0000-0003-0637-4700>

2. PhD student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University.

<https://orcid.org/0000-0001-6485-2294>

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 16, No. 61

Spring 2023

Research Article

discourses in the central core of the preface of the ethical and didactic works of this narrative poet by extracting discourse signs.

Keywords: Greimas, action discourse, Nizāmi Ganjavi, Makhzan-ol-Asrār, Iskandernāme

Extended Abstract

Lithuanian narratologist A. J. Greimas has presented a coherent model of modern sign- semantics for the study of narrative, arguing that the recognition of literary texts is no longer based on structural analysis and recognition of sender and receiver, but that the process of meaning production in the text, from transmission to reception, is based on functional elements. The elements of meaning production in discourse are intelligent and program-oriented, ultimately leading to actions in narratives. Discursive studies emerged after structuralism and semiotics, and accordingly, the best literary field is the extraction of signs and reaching the sequence of meaning in the creation of narrative. The indirect discourse, the representation of the discourse of the other and the language of the other in the lyrical quotation marks have long been known in the discourse- novel form, as found in the earliest periods of theological culture.

Many of the works of the Iranian classical literature have the ability to narrate and extract discursive theories. Hakim Nizāmi Ganjavi composed his own systems when stylistic and linguistic changes began in relation to the previous style of Persian poetry. During this period in northwestern Iran, in the Azerbaijan region, a group of poets emerged whose style was new. They were able to renew the Persian poetry style. Nizāmi's works are in the depths of content creation, forms, characters, and the purpose of a unique morality. The elaborate presentation of human personhood, human emotions, happiness and sorrow, natural desires and aspirations have been discussed and analyzed in these works to the extent that it is intertwined with the

مركز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 16, No. 61

Spring 2023

Research Article

social ideals of the poet and the exploration of the psychology of the spiritual world of mankind, concerns his experiences, turmoil and goals are in Nizāmi's poetry a philosophical and moral concept.

Action discourse is a narrative-based method in which action is motivated by an inductive, prescriptive or value motive; the actor does not act according to his own emotions or will and feeling, a relationship of command is dominant in this system and the expression of meaning is subject to predetermined goals. According to Greimas, in this kind of cognitive systems, the process governing the text in most of the story starts with a shortcoming and leads to a contract. This research analyzes the state of the Nizāmi spirit by extracting the forms of action in introducing of his moral works during the creation of each of these Masnavis, to show that Nizāmi wrote the *Makhzan-ol-Asrār* and *Iskandarnāme* by which factor or factors of action he wrote. This essay does not examine narratives, but addresses the premise of these systems. Introduction of a narrative reveals the subject in a discourse form and knowledge of the state of the spoken processor at processing time so that the reader with a better understanding of the utterances explores the models of dynamic linguistic production processes in the creation of the main narrative discourses. Nizāmi, in his composition, narrates the sequence of events in the lives of the heroes, but the introduction of each Masnavi includes the present poet. At the beginning of each system, he explains the reason for the creation. Therefore, the essay is not concerned with the personalities of the narrative of the systems, but rather explains the signs by examining the poet's state when he created the work, leading to the action of each work.

The writing of the Masnavis of the *Makhzan-ol-Asrār* and *Iskandarnāme* as the first and last Nizāmi's masnavis has been done in twenty years and in different phases of the poet's soul. We begin with a young poet seeking to create a work to make his reputation known to

مرکز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 16, No. 61

Spring 2023

Research Article

the world of literature. Therefore, in composing an Ethical-philosophical Masnavi, he attempts to express human complexities and a functional-value discursive variant; and it depicts a prescriptive action in the introduction. Here, the poet is an activist working to achieve the object of value and willing to reward him for creating this action. So, the young man is looking for wealth and fame. Nizāmi writes his love masnavis after Makhzan-ol-Asrār. Composing each work creates a new perspective as well as insight into the poet's affairs. The poet, who has created human landscapes in his masnavis, considers himself in the need of composing a masnavi which, apart from attaching to the object of value, is for quantitative evaluations, in order to solve ontological crises with the aim of finding himself and reaching wisdom. The discourse of *Sharaf-Nāme* and *Eghbal-Nāme* from *Iskandar-Nāme* masnavi is an action-value discourse that motivates the poet to create an Ethical Masnavi in line with experiences Iskandar's rationalism shows that, though these experiences are legends attributed to Iskandar, they represent a wise recognition of the scholarly and ancient poet demonstrating the value of wisdom in the symbolic language of these masnavis.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.20080360.1402.16.61.3.4

چرایی سرایش مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه نظامی بر پایه گفتمان کنشی

خلیل بیگزاده^{۱*}، لیلا رحمتیان^۲

(دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۰)

چکیده

نشانه‌هایی که گفتمان یک روایت را به سوی ایجاد کنشی اصلی در هسته مرکزی هدایت می‌کنند و به بازتولید معناهایی هوشمند و برنامه‌مدار می‌پردازند، نمایانگر الگوی گفتمان کنشی گرمسی در پهنای روایت هستند. مقدمه آثار کلاسیک پارسی بیانگر احساس نویسنده در هنگام پیدایش اثر است. این جستار دلایل گفته‌پرداز را برای آفرینش روایت با کاوشی گفتمانی در جریان خلق روایت و دریافت نشانه‌های کلامی در مقدمه منظومه‌های مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه نظامی گنجوی بررسی و چگونگی کنش گفتمانی را در مقدمه این مثنوی‌ها تبیین کرده است تا چرایی سرایش منظومه‌ها را براساس گفتمان کنشی گرمسی با تکیه بر بررسی نشانه‌هایی که در مقدمه به احوال نظامی در هنگام خلق آثار اشاره دارند، با رویکردی

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول)

* kbaygzade@razi.ac.ir
<http://www.orcid/0000-0003-0637-4700>

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران،
<http://www.orcid/0000-0001-6485-2294>

توصیفی - تحلیلی تبیین کند. این پژوهش تطور حالت‌های نظامی را بر پایه نظریه گفتمان کنشی گرمس بررسی کرده و الگوی گفتمان‌های کنشی - ارزشی و کنشی - تجویزی را در هسته مرکزی مقدمه آثار حکمی و اخلاقی این شاعر داستان‌پرداز با استخراج نشانه‌های گفتمانی ترسیم و تحلیل کرده است.

واژه‌های کلیدی: گرمس، گفتمان کنشی، نظامی گنجوی، مخزن‌الاسرار، اسکندرنامه.

۱. مقدمه

نظریه‌های گفتمان در علوم انسانی مانند جامعه‌شناسی، سیاست، حقوق و غیره بنیان طراحی روابط نوین انسانی را رقم می‌زند که امروزه ترکیب مناسب گفتمان و ادبیات می‌تواند گام مؤثری به سوی مدرنیته باشد. آلزیرداس ژولین گرمس^۱ (۱۹۹۲-۱۹۱۷)، روایت‌شناس^۲ لیتوانیایی، الگوی منسجم نشانه - معناشناسی^۳ نوین را برای مطالعه روایت ارائه کرده و بر آن است که شناخت متون ادبی دیگر مبتنی بر تحلیل ساختاری و شناخت فرستنده و گیرنده نیست، بلکه سیر تولید معنا در متن، از انتقال تا دریافت، مبتنی بر عناصر کنشی است. عناصر تولید معنا در گفتمان کنشی، هوشمند و برنامه‌مدار هستند و درنهایت به کنشی در متن روایت منتهی می‌شوند. مطالعات گفتمانی پس از ساختارگرایی و نشانه‌شناسی پدید آمدند و بر این اساس بهترین ساحت ادبی استخراج نشانه‌ها و رسیدن به توالی معنا در خلق روایت است. گفتمان غیرمستقیم، بازنمایی گفتمان شخص دیگر و زبان شخص دیگر در علائم نقل قول آهنگین از دیرباز شناخته شده است و به صورت گفتمان - رمان پیشینه‌ای بسیار طولانی دارد، چنانکه در نخستین دوره‌های فرهنگ کلامی یافت می‌شود.

به علاوه، مدت مدیدی پیش از ظهور رمان با دنیایی غنی از اشکال متنوع ادبی روبه‌رو هستیم که به انتقال، تقلید و بازنمایی هنری گفتمان، گفتار و زبان شخص

دیگر از جمله زبان گونه‌های مستقیم ادبی از دیدگاه‌های مختلف می‌پردازد. خیلی زودتر از ظهور رمان، این اشکال ادبی متنوع زمینه مساعدی را برای رمان فراهم کردند (باختین، ۱۳۹۴: ۹۴).

بنا بر تعریفی که از رمان - گفتمان بیان شد، بسیاری از آثار منظوم ادب کلاسیک ایران قابلیت‌های روایی و استخراج نظریات گفتمانی را در خود دارند. جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف، مشهور به حکیم نظامی، منظومه‌های خود را زمانی سروده است که تحولات سبکی و زبانی نسبت به سبک پیشین شعر فارسی آغاز شده بود. در این دوران در شمال غربی ایران، در منطقه آذربایجان، گروهی از شاعران ظهور کردند که سبک و شیوه آنان تازگی داشت. آن‌ها توانستند سبک شعر فارسی را نوسازی کنند. «ایشان پیش از خود شاعرانی چون سنایی و انوری را داشتند که می‌توانستند ادامه شعر آن‌ها باشند، این شاعران هم‌زمان با ظهور شاعران حوزه عراق بودند که سبک متفاوتی از لحاظ لفظ و معنی با شاعران سبک خراسانی داشتند» (نک: صفا، ۱۳۹۱: ۲ / ۳۴۲). آثار نظامی در ژرف‌ساخت محتوا، صور خیال، شخصیت‌ها و هدف اخلاقی بی‌همتا است. ارائه استادانه شخصیت انسانی، احساسات و عواطف بشری، شادی و اندوه، آرزوها و تمناهای طبیعی در این آثار مطرح و تجزیه و تحلیل شده است تا جایی که با آرمان‌های اجتماعی شاعر درآمیخته و تجسس روان‌شناختی جهان معنوی بشر، نگرانی‌ها، تجربه‌ها، آشفتنگی‌ها و هدف‌هایش در اشعار نظامی مفهومی فلسفی و اخلاقی یافته است.

هنر نظامی آئینه زمان اوست؛ شاعر بر همه معایب اجتماعی و روانی جامعه زمان خود می‌تازد و این کار را با طرح ریزی آثاری که به‌طور مستقیم گذشته تاریخی را مجسم می‌سازد، یا با کمک قوه تخیل انجام می‌دهد (وحید دستگردی، ۱۳۰۳: ۸).

وی شاعری است که در خلق آثار روایی و داستانی سرآمد روزگار خویش و نیز دوره ادب کلاسیک است.

گفتمان کنشی، شیوه‌ای مبتنی بر روایت است که انجام کنش در آن با انگیزه‌ای القایی، تجویزی و یا ارزشی است؛ کنش گر براساس عواطف یا خواست و احساس خود عمل نمی‌کند، رابطه‌ای از نوع دستوری بر این نظام حکم فرماست و بروز معنا در آن تابع اهداف از پیش تعیین شده است. به نظر گرمس، در این نوع نظام‌های شناختی روند حاکم بر متن در اکثر داستان‌ها از یک کاستی آغاز و به عقد قرارداد منجر می‌شود. این پژوهش احوال روحی نظامی را با استخراج گونه‌های کنشی در مقدمه آثار حکمی و اخلاقی وی در هنگام آفرینش هر یک از این مثنوی‌ها تحلیل کرده است تا نشان دهد که نظامی مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه را متأثر از کدام عامل یا عوامل کنشی سروده است. این جستار روایت‌های داستانی را بررسی نمی‌کند، بلکه هدف اصلی آن، پرداختن به مقدمه‌های این منظومه‌هاست. مقدمه یک اثر روایی، موضوع را در بیانی گفتمانی، شناختی از حالت گفته‌پرداز در زمان پردازش بر خواننده نمایان می‌سازد تا خواننده با درک بهتری از گفته‌ها به کشف گونه‌های مدلولی فرایندهای تولیدات زبانی پویا در خلق گفتمان‌های اصلی روایت بپردازد.

نظامی در سرودن مثنوی‌های خود به روایت توالی رخدادهای زندگی قهرمانان پرداخته است، اما مقدمه هر مثنوی دربرگیرنده حال شاعر است. او در ابتدای هر منظومه دلیل پیدایش آن را بیان می‌کند؛ بنابراین، جستار پیش روی با احوال شخصیت‌های روایی منظومه‌ها روبه‌رو نیست، بلکه نشانه‌هایی را با بررسی احوال شاعر در هنگام خلق اثر تبیین می‌کند که به کنش پیدایش هر اثر منجر شده است. این مقاله تطور حالت‌های نظامی را بر پایه نظریه گفتمان کنشی گرمس با رویکردی

توصیفی - تحلیلی بررسی کرده است و الگوی گفتمان‌های کنشی - ارزشی و کنشی - تجویزی را با استخراج نشانه‌های گفتمانی در هسته مرکزی مقدمه آثار حکمی و اخلاقی شاعر ترسیم و تحلیل کرده است. این پژوهش به این پرسشی مبنی بر چگونگی کنش گفتمانی مقدمه منظومه‌های مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه پاسخ داده و چرایی سرایش این منظومه‌ها را براساس گفتمان‌کنشی گرمس تبیین کرده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی درباره گفتمان‌های گرمسی انجام شده است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از گرمس (۱۳۸۹) که نشانه - معناشناسی احساس و ادراک، نور، جسمانه‌ای، روزنه‌های گریز و اصول و قواعد کلی و حاکم بر نظریه معناشناسی را مبتنی بر داستان‌ها و شاهد مثال‌هایی بررسی و تحلیل کرده است. شعیری (۱۳۸۵) که نظریه گرمس را تجزیه و تحلیل کرده و نمونه‌های فراوانی را برای تبیین این مفاهیم به کار برده است. شعیری (۱۳۹۵) نظریه گفتمان گرمسی را به چهار گفتمان اصلی کنشی، شوشی، تنشی و بوشی تقسیم کرده و گفتمان‌ها و شگردهای آن‌ها تحلیل کرده است. پژوهش‌هایی بر روی منظومه‌های مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه انجام شده که برخی با موضوع این پژوهش ارتباط بیشتری دارند؛ مانند: احمدپور و صراطی (۱۳۹۷) یکی از مهم‌ترین آیین‌های رایج روزگار باستان یعنی آیین جشن و سرور را در اسکندرنامه نظامی بررسی کرده و دریافته‌اند که نظامی برخی مواقع روایتی از آداب و رسوم مربوط به جشن و سرور و پای‌کوبی ایرانیان آن دوران و گاهی سایر بلاد را با بیانی لطیف در قالب سیر داستان شرفنامه ارائه می‌کند، اما در اقبال‌نامه بیشتر به سخنان حکیمانه‌ای می‌پردازد که بین اسکندر و سایر حکیمان چون سقراط و ارسطو گفته می‌شد و تنها در مواردی نادر

به صورت اجمالی به مواردی از شادی و جشن اشاره دارد. نوروز (۱۳۸۶) برخی رمزهای زبانی نظامی گنجه‌ای را در *اسکندرنامه* گشوده و بیان کرده است که هرگاه هنرمندان نتوانند اندیشه خود را با صراحت مطرح کنند، از دو گریزگاه «بیان طنزآمیز» و «رمز و نماد یا سمبل» بهره می‌برند، چنان که در داستان‌های *اسکندرنامه* اسرار و رموزی پنهان است که نظامی برخی را برای خوانندگان گشوده و برخی را به عهده خوانندگان نهاده است. قدوسی (۱۳۹۱) داستان‌های مخزن‌الاسرار را با تکیه بر دو عنصر صحنه و شخصیت بررسی کرده است تا چگونگی ارتباط و التزام بین مؤلفه‌های یادشده را تبیین کند که در راستای پژوهش پیش روی است، اما پژوهشی دیده نشد که مقدمه‌های این منظومه‌ها را از نگاه گفتمانی بررسی و کنش اصلی سرایش را تبیین کرده باشد.

۲. چهارچوب نظری (گفتمان کنشی گرمس)

گفتمان^۴ از دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی وارد مباحث نقد ادبی شده، اما امروزه گفتمان، معنایی کاملاً متفاوت از قبل یافته است، چنانکه در آغاز عرضه منظم یک موضوع در قالب گفتار یا نوشتار بود، اما امروزه نحوه سازمان‌بندی اجتماعی محتواها در کاربرد است. گفتمان «اصطلاحی قابل ارتجاع در زبان‌شناسی است، اغلب به معنی توالی‌های زبانی فراتر از جمله در گفتار و نوشتار است. جنبه ممیز گفتمان آن است که بر پویایی ارتباطی زبان تأکید می‌ورزد» (داد، ۱۳۹۲: ۴۰۸). همچنین گفتمان «گونه‌های مدلولی فرایند زبانی است که بسیار پویا، جهت‌مند و هدف‌دار هستند و منجر به تولید متن می‌شوند» (شعیری، ۱۳۹۲: ۹). وی گفتمان را محصول سه فرایند: گفته‌پردازی (عملیاتی که به تولید گفته و گفتمان منجر می‌شود)، گفته‌پرداز (کسی که مسئول تولید

گفته یا گفتمان است) و گفته (آنچه که محصول گفته‌پردازی است) می‌داند (نک: شعیری، ۱۳۹۲: ۹). گفتمان محل نزاع، تبانی، هم‌پوشی، هم‌سویی، تفکیک، ترکیب، تقابل و تعامل نشانه‌ها با یکدیگر است و بر این اساس گفتمان راهکارهایی می‌آفریند که راه را برای شکل‌گیری این ویژگی‌ها هموار می‌سازند. این راهکارها را می‌توان به نقش واسطه‌ای گفتمان تشبیه کرد و برای این که عملیات تولید معنا بتواند به بهترین وجه ممکن تحقق یابد، باید شرایط عبور از آنچه را می‌توان روساخت به صورت‌های بیان دانست، به سمت ژرف‌ساخت، یعنی آنچه محتوا یا درونه‌های بیان نامیده می‌شود، فراهم شود. تنها عاملی که می‌تواند ساختارهای برونه‌ای را به سوی ساختارهای درونه‌ای هدایت کند، گفتمان یا فعالیت‌های گفتمانی است که این ساختارها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد (نک: شعیری، ۱۳۹۲: ۱۳-۱۵).

گفتمان کنشی^۵ (هوشمند)، گفتمان برنامه‌مدار یا رفتارماشین است که بر رابطه بین دو کنش‌گر و برنامه از قبل تعیین شده دلالت می‌کند؛ یکی از دو طرف موظف به پیروی و هماهنگی خود با برنامه‌ای است که به او داده می‌شود (نک: شعیری، ۱۳۸۸: ۱۷). کنش‌گر در این نظام روایی منطقی، تجویزی و یا کنشی براساس عواطف یا خواست و احساس خود عمل نمی‌کند، بلکه رابطه از نوع دستوری بر این نظام حکم فرماست. در گفتمان کنشی تغییر معنا براساس «عقد قرارداد» - توانش - کنش - ارزیابی» رخ می‌دهد و عوامل گفتمانی در این وضعیت ایجاد می‌شود. علاوه بر قرارداد، ممکن است القا (گونه‌های القایی مبتنی بر تشویش، اغوا، تهدید، تحریک) و اخلاق باعث شکل‌گیری عملیات کنشی شوند که بر این اساس، طرح‌واره‌ای از فرایند کنشی به صورت زیر شکل می‌گیرد: ابتدا القا، بعد توانش، سپس کنش و در نهایت ارزیابی و

قضاوت شناختی و عملی در نتیجه نظام گفتمانی هوشمند شامل نظام‌های کنشی، القایی و مرام‌مدار است.

سیر روایی داستان در نظام روایی هوشمند عمدتاً توسط کنش‌گران نشان داده می‌شود، چون گرمس ساختار زبان را از نظر دور نداشته و سعی کرده است تا راهبردهای اصلی زبان را کشف و آن‌ها را تبیین کند، انگاره کنشی را مطرح کرده است. به نظر وی در «هر اثر داستانی و یا هنری باید تعدادی از انگاره‌های کنشی شخصیت‌ها را کشف کرد و منطق نوشتار را از ایجاد منطق میان انگاره‌ها به دست آورد» (ضمیران، ۱۳۸۲: ۱۹)؛ این انگاره‌های کنشی که عملکرد شخصیت‌ها را کشف و بررسی می‌کند، الگوی کنشی خواننده می‌شود. در معناشناسی ساختار روایی گرمس «واژه کنش‌گر» - که برخی آن را عامل ترجمه کرده‌اند - جانشین واژه شخصیت در ادبیات یا نقد داستان شده است، زیرا شخصیت فقط به عوامل بشری اطلاق می‌شود» (شعیری، ۱۳۸۱: ۸۲). بر این اساس می‌توان خوانش جدیدی که گرمس از شخصیت ارائه می‌دهد، شخصیت انتزاعی نامید که به شخصیت معنوی یا همان کنش‌گر نزدیک است.

شش عامل در الگوی گفتمانی هوشمند وجود دارد؛ «کنش‌پذیر: کسی است که از عملکرد فاعل سود می‌برد و خود فاعل هم می‌تواند از گیرندگان به شمار آید؛ کنش‌گزار: کسی یا چیزی که کنش‌گر (فاعل) را به دنبال خواسته یا هدفی می‌فرستد و دستور اجرای فرمان می‌دهد» (محمدی، ۱۳۸۱: ۱۱۴)؛ کنش‌گر: فاعل یا کنش‌گر اصلی یا قهرمان است که عمل می‌کند و به سوی شیء ارزشی می‌رود؛ شیء ارزشی: هدف و موضوعی است که کنش‌گر به دنبال آن است؛ ضدکنش‌گر: مخالف یا بازدارنده، کسی یا چیزی است که جلو رسیدن کنش‌گر (فاعل) را به شیء ارزشی می‌گیرد و مانع

رسیدن او به هدف می‌شود؛ و نیز کنش‌یار: شخص یا چیزی است که به کنش‌گر اصلی کمک می‌کند تا به هدف برسد.

۳. بحث و بررسی

در این جستار با دریافت نشانه‌های کلامی در جریان روایت مقدمه منظومه‌های *مخزن‌الاسرار* و *اسکندرنامه* نظامی، به تبیین دلایل او برای آفرینش روایت پرداخته‌ایم، و چرایی سرایش این منظومه‌ها براساس گفت‌وگو کُنشی گرمس با تکیه بر بررسی نشانه‌هایی که در مقدمه به احوال نظامی در هنگام خلق آثار اشاره دارند، بررسی شده است. این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی الگوی گفت‌وگوهای کُنشی - ارزشی و کُنشی - تجویزی را در هسته مرکزی مقدمه آثار حکمی و اخلاقی این شاعر داستان‌پرداز، استخراج و الگوی گفت‌وگوها را ترسیم و تحلیل کرده است.

۳-۱. مخزن‌الاسرار

مخزن‌الاسرار منظومه اخلاقی - فلسفی از مثنوی‌های پنج‌گانه نظامی است که دربرگیرنده خودشناسی، خداشناسی و گزینش ویژگی‌های پسندیده اخلاقی در بحر سریع مسدس (مفتعلن مفتعلن مفتعل) است که نظامی آن را پیش از چهل سالگی سروده است. وی تلاش کرده است تا در سخن نوآور باشد و کار تازه‌ای عرضه کند، چنانکه «از داستان‌های کوتاه منظوم استفاده کرده و چنان تار و پود اجزای مختلف را در هم تنیده است که گویی بر اصول داستان‌پردازی امروزمین واقف بوده است، داستان‌های *مخزن‌الاسرار* عمدتاً حادثه‌محور هستند» (قدوسی، ۱۳۹۱: ۱۰۷). این مثنوی به نام فخرالدین بهرامشاه مشتمل بر ۲۲۶۰ بیت است و چون نخستین مثنوی از پنج‌گانه نظامی است، وی کوشیده است تا در مقابل خراسانیان به‌ویژه «حدیقه» سنایی

عرض اندام کند. بنابراین، مخزن/الاسرار سخت‌ترین منظومه نظامی است، این دشواری بیش از همه در مقدمه آن و در ستایش خداوند و پیامبر است. نظامی اساس فکر را در ایجاد مثنوی بر حالت‌های انسانی نهاده و مقالت نهایی را با نام انسان ختم کرده است. این کتاب «صرفاً اخلاقی است و انسان، محور و مدار آن است. گاه این انسان را به درجه‌ای فرامی‌برد که از ملک درمی‌گذراند، گاه او را از تخت عزت فرومی‌افکند و به تازیانه ادب فرومی‌کوبد و تحقیر می‌کند تا از چه زاویه‌ای در او نگریسته باشد، اما همواره بر او دل می‌سوزاند و به دیده شفقت در او می‌نگرد» (نظامی، ۱۳۷۸: ۴).

حال دلیل مناسبی برای بررسی این حالت‌های انسانی در چارچوب گفتمان کنشی دریافت می‌شود:

گرمس ساختار روایی خود را متشکل از سه آزمون روایی یا مراحل اصلی روایت مطرح کرد، واژه آزمون روایی بدان جهت انتخاب شد تا تأکیدی بر این نکته باشد که روایت «همچون زندگی است»، همین اصل است که روایت‌شناسی گرمس را امری انسان‌شناختی می‌سازد. به این ترتیب، تغییر وضعیت و تبدیل که به کنش وابسته هستند، در قلب نشانه‌معناشناسی گرمس جای می‌گیرد (شعیری، ۱۳۹۵: ۱۸).

اگر به این تعریف ماهیت زبانی را هم اضافه کنیم، به توضیح جامع‌تری از گفتمان کنشی در نظریه گرمس خواهیم رسید.

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم

(نظامی، ۱۳۲۰: ۲)

مقدمه مخزن/الاسرار با این بیت پر تفسیر آغاز می‌شود؛ بیتی با دنیایی از معنی در قالبی مستحکم از کلام. نظامی با ایجاد این ترکیب زبانی تکثر معنایی را در ابتدای

اولین گنجینه از پنج گانه خود نمایش داده است. در توضیح این بیت تفاسیر متفاوتی می‌خوانیم

حکیم عنوان و لقبی برای نظامی است و منظور از گنج حکیم طبع گهربار نظامی یا همان *مخزن‌الاسرار* است. در دیگر معنی آمده است: شاید سوره فاتحه مد نظر باشد، به مفاد حدیث *أَلْفَاتِحُهُ كَنْزٌ مِنْ كَنْوَزِ الْعَرْشِ* و در تعبیری دیگر آمده حکیم از اسماء الهی است و چون بنا بر آیه ۲۱ سوره حجر: *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ*؛ همه گنج‌ها نزد خداست، «شاید مراد شاعر آن است که گفتن بسم‌الله کلید گشایش آن گنج‌هاست. قرآن کریم و گنج حکیم در نگاهی دستوری اضافه تشبیهی است، می‌توان خداوند را حکیم و گنج را قرآن دانست (نک: نیک‌منش، ۱۳۸۴: ۲۷).

با نگاهی بلاغی به این بیت می‌توان به ایهام هم رسید، زیرا در تعریف ایهام می‌خوانیم: «کلمات موهم معانی مختلف‌اند و ممکن است با آن معانی مختلف با کلمات دیگر کلام، رابطه ایجاد کنند. اینکه کدام معنی کلمه در شعر نقش اصلی دارد، بسته به آن است که کلمه در آن معنی با کلمات بیشتری رابطه و تناسب داشته باشد» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۰۱، ۱۰۲). در تعریفی نشانه - معناشناسی که در پی درک معانی روساخت برای کشف ژرف‌ساخت کلام هستیم، معنای دورتر بیشتر توجه را جلب می‌کند؛ یعنی نظامی با اشاره به خداوند و کلام او در قرآن به معنای دیگری هم اشاره دارد. این معنای در گفتمان دور از ذهن هستند که در خود تکثیر شده و با خلق معنای تازه گفتمان را ایجاد می‌کنند. با توضیح این بیت که کلیدی در کشف گفتمان مرکزی مقدمه *مخزن‌الاسرار* است، هدف نظامی در سرودن این مثنوی آشکار می‌شود.

حکیم و گنج همان‌گونه که معنای خداوند و قرآن را به ذهن متبادر می‌کند، معنای نظامی و *مخزن‌الاسرار* را که گنجی از دانستنی‌ها در باب انسان و طرحی نو در خلق

اثری تازه در دنیای شاعری سبک آذربایجانی است، هم نقش می‌زند. نظامی برای انجام این کنش انگیزه فراوانی دارد و کنشگری خودخواسته است. هدف این گفتمان کنشی، نقشه‌الگوی روایی را بر ما آشکار می‌سازد و از همین بیت ابتدایی و درک رابطه‌ی واژگانی و دریافت معانی می‌دانیم که نمای کنش؛ «قراداد» توانش ← کنش ← «ارزیابی» است. اهمیت کنش گر (نظامی) بر کنش‌پذیران که شاعران پس از او هستند، الگو را تعریف می‌کند و با درک این الگو می‌توان گفتمان کنشی را توضیح داد. این بیت‌ها که در ادامه بیت‌های حمد و ثنای پروردگار و سپس نعت رسول‌الله آمده است، در فصلی به نام «در مقام مرتبت این نامه و فضیلت سخن»، به روشنی هدف ایجاد مثنوی را بیان می‌کند و گفتمان کنشی را در هسته مرکزی این روایت منظوم رقم می‌زند. نظامی این فصل را با این ابیات آغاز می‌کند:

من که سراینده این نوگلم   باغ تو را نغمه سرابلبلم
 در ره عشقت نفسی می‌زنم   بر سر کویت جرسی می‌زنم
 عاریت کس نپذیرفته‌ام   آنچه دلم گفت «بگو» گفته‌ام
 شعبده تازه برانگیختم   هیکلی از قالب نو ریختم
 (نظامی، ۱۳۲۰: ۳۶)

حضور کنشگر (نظامی) با فعل وجهی «هستم» ارتباط مستقیم دارد؛ من که سراینده این نوگل هستم، بلبل هستم، در بیت‌های بعدی، این موجودیت با شناسه فعل «ام» نمایش داده می‌شود. پس اراده و خواست کنشگر، وی را در آستانه اجرای کنش قرار می‌دهد. عنصر ارزش در این کنش برنامه‌مدار محوریت فراوانی دارد؛ «به محض اینکه سخن از روایت با محوریت کنشی به میان می‌آید، با ابژه‌های^۶ ارزش‌محور مواجه هستیم که کنشگرانی در پی تصاحب آن‌ها هستند. تصاحب ابژه ارزشی ما را در

وضعیت گفتمانی قرار می‌دهد که خصوصیت مهم آن رابطه اتصالی / انصالی است» (شعیری، ۱۳۹۵ ب: ۲۰)؛ یعنی کنشگر یا در جهت به‌دست آوردن ارزش دست به کنش می‌زند یا در جهت حذف آن؛ در این گفتمان کنشی هدف، انتقال درست اطلاعات از فرستنده به گیرنده است و شیء ارزشی (ابژه ارزشی) ایجاد منظومه‌ای تازه و متفاوت است. در همین راستا، نظامی با برنامه‌ای مشخص در راستای کارکردهای اجتماعی - فرهنگی زمان، که اهمیت انسان‌شناسی و توجه به افعال انسانی است، نشانه‌های لازم را تبیین می‌کند و کنش را رقم می‌زند. «در ره عشق نفس زدن» و «بر سر کوی دوست جرس زدن» همگی نشانه نیاز به تغییر موقعیت از سلبی به ایجابی است. نظامی برای ایجاد ارتباط با گیرنده و انتقال ابژه به او آماده است، و در وضعیت حضور مجازی^۷ است. چونکه شاعر توانش لازم برای سرودن مثنوی مورد نظر را دارد، بر اثر فعل‌های وجهی «هستن و خواستن» در آستانه اجرای کنش قرار می‌گیرد. ارزش ایجاد این منظومه برای نظامی دیگر از سر شاعرانگی نیست و ارزشی با معنایی زیبایی‌شناختی و عاطفی دارد. نقصان معنا در این گفتمان برنامه‌مدار، نیاز به سرودن مثنوی در سبک و سیاق نظامی، با روش خاص او در ایجاد درون‌مایه‌های ناپسوده است. پس «عاریت کس نمی‌پذیرد» و برای ساختن آنچه «دلش» می‌گوید، از حضور مجازی خارج شده، قدمی فراتر می‌گذارد و به حضور کنونیت یافته^۸ می‌رسد؛ «در این حالت نیز کنشگر هنوز در آستانه کنش قرار دارد، اما بهتر است این مرحله جدید را پس‌آستانه بنامیم، چرا که نظامی در این مرحله، با کسب توانش، دانش و شناخت لازم، آمادگی ورود به انجام عملیات کنشی را کسب کرده و مهیای سرودن است. شاعر به لزوم سرودن چنین منظومه‌ای رسیده است و با اطمینان به توانایی‌های خود دست به اجرای کنش می‌زند:

صبح روی چند ادب آموخته	پرده ز سحر سحری دوخته
مایه درویشی و شاهی درو	مخزن اسرار الهی درو
بر شکر او نشسته مگس	نی مگس او شکر آلود کس
نوح درین بحر سپر بفرکند	خضر درین چشمه سبو بشکند

(نظامی، ۱۳۲۰: ۳۶)

نظامی که در جهت رفع نقصان معنای عدم حضور منظومه‌ای مشابه وارد جریانی گفتمانی شده بود، برای خلق اثر خود به باور می‌رسد، تمام شرایط را مهیا می‌کند و دست به کنش می‌زند. ارزیابی او در این مرحله بسیار امیدوارانه است و معتقد است اثری ایجاد کرده است که از شاه تا درویش از آن بهره خواهند برد و با نگاهی به مقلدان نظامی این ارزیابی بی‌راه نیست و کنشگر در خلق معنایی که در جهت نقصان آن دست به کنش زده بود، به پیروزی رسیده است:

چونکه نسخه سخن سرسری	هست بر گوهریان گوهری
نکنه نگهدار ببین چون بود	نکنه که سنجیده و موزون بود
قافیه سنجان که سخن برکشند	گنج دو عالم به سخن درکشند
خاصه کلیدی که در گنج راست	زیر زبان مرد سخن سنج راست

(همان: ۳۶)

گستره تازه سخنوری سبک آذربایجانی، قابلیت زبانی این درون‌مایه‌های تازه را داشت، پس نظامی با دانش بر توانایی‌های خود قصد سرودن مخزن‌الاسرار را می‌کند. فعل‌های وجهی هستن، دانستن و توانستن کنشگر را در حضور کنشی قرار می‌دهد و ابژه ارزشی را ایجاد می‌کند. با توجه به ماندگاری این اثر تا امروز ارزیابی نظامی از باقی گذاشتن اثری ارزشمند در راستای تحولی نوین در سخنوری به جاست. نظامی در ایجاد این اثر با انگیزه‌ای درونی، کنشی ارزشمند را بر پایه برنامه‌ای هوشمند شکل

می‌دهد. شاعر که در دوران جوانی است، فارغ از محدودیت‌های زمانی و دانایی‌های شاعرانگی خود و با شناخت بر کنشی قابل اجرا دست به جریانی تأثیرگذار می‌زند و پنجگانه بارزشش را با *مخزن الاسرار* آغاز می‌کند. خواننده در جریان ایجاد گفتمان مقدمه با دو نوع گفتمان مواجه است که شگردهای همسانی در جهت دریافت نشانه‌ها دارند؛ گفتمان مقدمه از سویی کنشی - ارزشی است، زیرا گفته‌پرداز، به سرودن *مخزن الاسرار* به آگاهی رسیده و برای کسب ابژه ارزشی متمرکز است. این مثنوی به نام بهرامشاه ایجاد شده، پس عامل قرار داد و پیمان را که در گفتمان کنشی - تجویزی معیار است را، در برمی‌گیرد، نظامی به امید دریافت پاداش است.

گرمس در کتاب مهمی تحت عنوان در باب معنا (۱۹۸۷: ۱۲۲) توجه ما را به این نکته جلب می‌کند که تمام ارتباطات، حتی ارتباطات غیرکلامی حداقل بر اعتماد دو جانب بین دو قطب استوار است؛ این همان چیزی است که نوعی عقد قرارداد یا عقد توافق بین طرفین ارتباط نامیده می‌شود، چه این توافق اعتمادبرانگیز قبل از ارتباط بسته شود و چه به محض آغاز ارتباط ما با حرکتی مواجه هستیم که در فضای قابل اعتماد شکل می‌گیرد (شعیری، ۱۳۹۵ الف: ۶۱).

پس با استناد بر این اصل گفتمانی، گفتمان کنشی - تجویزی هم در مقدمه این منظومه شکل گرفته است.

۲-۳. اسکندرنامه (شرف‌نامه و اقبال‌نامه)

مثنوی *اسکندرنامه* در ۱۰۵۰۰ بیت و بحر متقارب مثنی مقصور (یا محذوف) آخرین منظومهٔ خمسه نظامی است که حدود سال ۵۹۹ ق در دو بخش به نام‌های *شرف‌نامه* و *اقبال‌نامه* سروده شده است.

فردی گمنام که به کالیستینس دروغین مشهور شد، در حدود ششصد سال پس از مرگ اسکندر، اخبار و افسانه‌هایی را که حول شخصیت وی پدید آمده بود، به زبان یونانی گردآوری کرد و آن را به کالیستینس (حدود ۳۶۰ - حدود ۳۲۷ ق. م.) مورخ یونانی نسبت داد و آن اساس همه *اسکندرنامه‌ها* شد. این *اسکندرنامه* مجعول از زبان یونانی به زبان پهلوی و ظاهراً از پهلوی به عربی ترجمه شد و بنا بر برخی شواهد از زبان عربی به زبان سریانی درآمد (مجتبایی، ۱۳۹۰: ۲۷-۳۶).

نظامی در سرودن این مثنوی از منابع مختلفی که درباره اسکندر مطالب (تاریخی یا داستانی) داشته‌اند، استفاده کرده و حتی اشتباهات آنان را نیز در منظومه خویش جای داده‌است. *شرفنامه* را به خواهش اتابک اعظم ملک نصرالدین ابوبکر سلجوقی فرزند اتابک محمد جهان پهلوان در حوالی سال ۵۹۳ هجری به نظم درآورده و *اقبالنامه* یا *خردنامه* نیز به نام ملک عزالدین محمود بن ارسلان سلجوقی پادشاه موصل است. نظامی در خلق این اثر هم مانند خسرو و شیرین، متأثر از فردوسی است. داستان هر دو بخش منظومه *اسکندرنامه* مربوط به اسکندر است.

اسکندر در این دو منظومه، آن سردار فاتح تاریخ نیست، بلکه شخصیتی اسطوره‌ای و پیامبرگونه دارد که تمامی نیروهای زمینی و فرازمینی، او را در راه پرفراز و نشیب سفرها و طی فرایند فردیت و مسیر شناخت خویشتن یاری می‌دهند. اسکندر در *شرفنامه*، حکیمی است که در پی کسب حکمت، راهی آفاق شده و در *اقبالنامه* در قالب یک پیامبر، سفری انفسی را تجربه می‌کند (حسینی و دهقانی، ۱۳۹۴: ۷۷).

برای درک بهتر منظومه پنجم از خمسه نظامی بهتر است، دو بخش آن یعنی *شرفنامه* و *اقبالنامه* جداگانه بررسی شود.

۳-۲-۱. شرف‌نامه از منظومه اسکندرنامه

شرف‌نامه اثری تاریخی - حماسی است و نظامی بیشتر تاریخ زندگی اسکندر را در آن تبیین و کار فردوسی را درباره زندگی وی تکمیل کرده است. اگر چه ممکن است در ادای سخن به چیره‌دستی فردوسی نباشد، اما طبع لطیف، انتخاب درست واژگان، ایجاد ترکیب‌های خاص و تازه، ابداع و اختراع معانی و ... منظومه را مفید و خواندنی کرده است. نظامی تاریخ زندگی اسکندر مقدونی را با استفاده از منابع تاریخی و داستانی به نظم درآورده و نیز دانستنی‌های بی‌شماری از جغرافیای فلات ایران زمین در خلال داستان‌ها و روایات آورده و پیام، نصیحت و توصیه‌ای خردمندانه نیز به اقتضای کلام سروده است.

آنچه در ژرف‌ساخت یک روایت ما را به تولید معنا هدایت می‌کند، راهیابی به شگردهای گفتمانی از راه نشانه‌هاست. در گفتمان کنشی که بُعدی هوشمند و مکانیکی دارد، یکی از شگردهای استخراج نشانه‌ها سطوح مختلفی از «دانستن» است، چنانکه نظامی در زمان سرودن شرف‌نامه که قسمت تاریخی اسکندرنامه است، پای در کهن سالی نهاده و نگاه وی به زندگی در مقدمه این منظومه از زاویه‌ای دیگر است. گویی در جست‌وجوی خود است، چنانکه در آخرین منظومه از پنج‌گانه خود بیشتر مجذوب درون است تا شخصیت بیرونی و به همین جهت شخصیت اسکندر را از زوایای مختلف برای خواننده برخوانده است. «داستان اسکندر در دو منظومه شرف‌نامه و اقبال‌نامه، داستان جست‌وجوی قهرمان به دنبال خود است تا سطح آگاهی و ناآگاهی روان را به حداقل برساند و با کشف لایه‌های ناشناخته و تاریک روان (ضمیر ناخودآگاه) به تمامیت روان دست یابد» (حسینی و دهقانی، ۱۳۹۴: ۷۹).

بنابراین، در مقدمه دانش اصلی را خاص وجود پروردگار می‌داند:

خدایا جهان پادشاهی تو راست / ز ما خدمت آید خدایی تو راست
 پناه بلندی و پستی توئی / همه نیستند آنچه هستی توئی
 همه آفریدست بالا و پست / توئی آفریننده هر چه هست
 توئی برترین دانش آموز پاک / ز دانش قلم رانده بر لوح خاک
 چو شد حجتت بر خدائی درست / خرد داد بر تو گدائی نخست
 خرد را تو روشن بصر کرده‌ای / چراغ هدایت تو بر کرده‌ای
 (نظامی، ۱۳۳۵: ۲)

شاعر در پی شناخت است و حالا که گرد پیری بر سرش نشسته، دیگر به دنبال نقاشی رنگ‌ها و داستان‌های عاشقانه نیست و دانستن را در معنای شناخت دنبال می‌کند و برای آن ارزش قائل می‌شود؛ دانستی که ارزش کیفی و ضمنی‌اش را برای خداوند می‌داند، اما این شاعر هوشمند هنوز هم خرد کمی و دانستن برنامه‌محور را از آن خود می‌داند و باور دارد که سخنوری تنها در توان اوست و این باور شناخت را برای او ایجاد کرده است، چنانکه نشانه‌های این شناخت در بیت‌های مقدمه دیده می‌شود:

دلیم با زبان در سخن پروری / چو هاروت و زهره به افسونگری
 که بی شغل چندین نباید نشست / دگر باره طرزی نو آرم بدست
 نوائی غریب آورم در سرود / دهمم جنان پیش‌بینگان را درود
 برآرم چراغی ز پروانه‌ای / درختی بی‌آرایم از دانسه‌ای
 که هر که افکند میوه‌ای زان درخت / نشاننده را گوید ای نیک بخت
 (نظامی، ۱۳۳۵: ۲۸)

نظامی در این بیت‌ها به دو نقصان معنا اشاره کرده است؛ یکی بی‌شغل نماندن که ارزش با ویژگی کمی را نمایان می‌کند و دیگری آوردن چراغ و درخت که هر دو

معنای دانش را در خود نهفته دارند و ارزش با ویژگی کیفی را نمایان می‌سازند. شاعر هم کنش‌گر است، هم کنش‌گزار، پس عقد قرارداد مابین شاعر با خودش مطرح است، چون این گفتمان کنشی از نوع ارزشی است و پلان کنشی «توانش، کنش، ارزش‌بایی» گفتمان را هدایت می‌کند. در گفتمان هسته مرکزی مقدمه، کنش در جهت رفع نقصان معنایی ایجاد می‌شود که نبود این مضمون تازه در سایر مثنوی‌هاست. پس از عقد قرارداد بین کنش‌گر و کنش‌گزار حالا کنشگر توان لازم برای سرودن این منظومه را در خود می‌یابد؛ وی که در سخنوری خود را جادوگر زبان می‌داند، باز هم فعل دانستن را در شناخت توانش برای ایجاد کنش به‌کار می‌بندد و حال که توانش حاصل شده و کنش‌گر در جهت تغییر معنای سامان‌یافته و اجرای کنشی ارزشی گام برمی‌دارد، وی با مانعی روبه‌روست که در جریان گفتمان کنشی ضدکنش‌گر نامیده می‌شود؛ فرد یا جریانی که در جهت محقق نشدن کنش گام برمی‌دارد یا در جهت اجرای کنش به نفع خود در کار کنش‌گر اخلال ایجاد می‌کند. نظامی این ضدکنشگران را فرومایگان و خوشه‌چینان می‌داند، منظور شاعر دزدانی است که گویی در زمان نظامی کم نبوده‌اند و امروزه آنان سارقان ادبی نامیده می‌شوند:

به شرطی که مشت‌فرومایگان	ندزدند کالای همسایگان
گرفتم سر تیزهوشان منم	شهنشاه گوهرفروشان منم
همه خوشه‌چینند و من دانه‌کار	همه خانه‌پرداز و من خانه‌دار
برین چار سو چون نهم دستگاه	که ایمن نباشم ز دزدان راه
که دارد دکانی در این چار سو	که رخنه ندارد ز بسیار سو
چو دریا چرا ترسم از قطره دزد	که ابرم دهد بیش ازان دست مزد

(همان: ۲۹)

شاعر دنیای سخنوری را بازاری می‌داند که دزدان راه مترصد ربودن کالای دیگران هستند، اما چون شاعر بر توانش خود اعتقاد دارد، به خود نهیب می‌زند که من چون مانند ابر هستم، نیاید از قطره دزدان بترسم. پس نظامی با وجود ضدکنش‌گران در اجرای کنش و تغییر معنا و ایجاد شرایط به سامان در اجرای برنامه خود پیش رفته و کنش را ایجاد می‌کند.

۲-۲-۳. اقبال‌نامه از منظومه اسکندرنامه

اقبال‌نامه مانند دیگر منظومه‌های خمسه نظامی با نیایش پروردگار و نعت پیامبر اسلام (ص) آغاز شده است و سپس با افسانه‌هایی چون افسانه ارشمیدس با کینزک چینی، افسانه ماریه قبطیه، افسانه خراسانی و فریب دادن خلیفه ادامه می‌یابد. از دیگر داستان‌ها و حکایات کتاب می‌توان به ذوالقرنین دانستن اسکندر، داستان او با شبان دانا و احوالش با سقراط یا گفت‌وگوی حکیم هند با وی و هفت حکیم دیگر اشاره کرد. بخش دیگر اشعار به ذکر گفتارهایی از اشخاص مختلف چون ارسطو، والیس، سقراط، بلیناس، هرمس، اسکندر، افلاطون و دیگران درباره آفرینش اختصاص دارد. ادعای پیامبری اسکندر و ادامه جهانگردی او تا مناطقی چون هند، ده سرپرستان در عرض جنوب و سرزمین یاجوج و همچنین وصیت‌نامه اسکندر از دیگر مطالب کتاب است و در انتها نیز اشعاری در ستایش ملک عزالدین مسعود بن ارسلان آمده است

اقبال‌نامه هم مانند شرف‌نامه تلاش شاعر در جهت یافتن معنای «خود» است؛

در شرف‌نامه، صحبت از سفر در شهر و کشور است و در اقبال‌نامه، صحبت از سفر در دشت و دریا و کوه، این محیط‌ها به دلیل شباهتی که به حیطه ناخودآگاه روان انسان دارند، در خواب‌ها و رؤیاهای، نمودی از روان ناآگاه‌اند. ژرفای دریا و وسعت دشت و بیابان تداعی‌گر بخش عظیمی از روان ماست که

اغلب از محتویات آن ناآگاهیم. در اغلب داستان‌های اسطوره‌ای، سفر قهرمان در دریا و دشت و پس پشت نهادن مناسک گذر در این مکان‌ها را باید سفر به ناخودآگاه دانست که به صورت دریا، اقیانوس و دشت و بیابان در دنیای بیرون نمود پیدا کرده است (حسینی و دهقانی، ۱۳۹۴: ۸۰).

اشاره بر خرد در مقدمه *اقبال‌نامه*، ارزش را نمایان و هدف منظومه را نشان می‌دهد. شاعر در مقدمه این منظومه با تکرار معنای درست خرد و با تأکید بر دانایی و خرد خداوندی که دانای کل و غایی است، شناخت را به عنوان ابزار شناخت نشانه‌های گفتمانی ارائه می‌دهد:

خرد هر کجا گنجی آرد پدید	ز نام خدا سازد آنرا کلید
خدای خردبخش بخردن‌نواز	همان ناخردمند را چاره‌ساز
رهائی ده بستگان سخن	توانا کن ناتوانان کن
نهان آشکارا درون و بیرون	خرد را به درگاه او رهنمون
برارنده سقف این بارگاه	نگارنده نقش این کارگاه

(نظامی، ۱۳۶۳: ۳)

شناخت که در منظومه *اقبال‌نامه* از آبخور دانش و توانش بهره می‌برد، گفتمان را به سمت ابعاد کنشی پیش برده و راه را بر پلان گفتمان کنشی - ارزشی می‌گشاید. نظامی در مقدمه خبر می‌دهد که این منظومه در ادامه *شرف‌نامه* است و همانی است که از آنجا آغاز شده بود. این اشاره به *شرف‌نامه* در مقدمه نشانه مؤلفه‌های یکسان گفتمانی است؛ نظمی که بعد از مدتی دوباره در قلم آمده و تازه شده است. پس همه چیز در *اقبال‌نامه* نیز از یک نقصان آغاز می‌شود، نقصان معنای «خود» در جست‌وجوی درون و بیرون در *شرف‌نامه* که این نقصان در مقدمه تبیین شد و اینک دوباره نقصان معنا نمایان می‌شود. گوهر معنی در کلام نظامی که سال‌هاست همانندی

ندارد و تنها فروشنده این گوهر ناب نظامی است که حالا مضمونی حکمی را برای پایان منظومه‌اش انتخاب کرده است. شاعر قصد دارد قراردادی را که در قسمت پیشین با خود بنا نهاده در این قسمت تمام کند، پس متاع باارزشش را با کنشی نمایان می‌سازد:

شرف‌نامه را تازه کردم نورد	سپیداب را ساختم لاجورد
دگر باره این نظم چینی طراز	بین تا کجا می‌کند ترک‌تاز
به اول چه کشتم به آخر چه رست	شکسته چنین کرد باید درست
بسی سال‌ها شد که گوهرپرست	نیارود از اینگونه گوهر به دست
فروشنده گوهر آمد پدید	متاع از فروشنده باید خرید

(همان: ۱۷)

سرودن این منظومه برای نظامی ارزشی افزوده بر کمیت منظومه‌هایش و نیز شاعر در پی عرضه این منظومه به عنوان متاعی باارزش به خدمت سلطان است. پس دستیابی به ابژه دیگر تنها ارزش کمی نیست، بلکه کیفیتی نهایی است. واژه‌ها در بیت‌های زیر نشانه‌های خوبی برای دستیابی به بُعد شناختی گفتمان کنشی هستند؛ ریاضت‌گری، جوان نبودن، گنج، نعل بر آتش، روشنی آینه و ... در بیت‌های مقدمه فراوان است و همگی معنای پختگی و فرزاندگی را نشان می‌دهند؛ فرزاندگی که از آن شاعر است و باز هم شناخت را با تأکید بر دانش و دانستن نمایان می‌سازد و نشان از سازوکار گفتمانی دارد که در بُعدی هوشمند حاصل می‌شود:

من آن توسنم کز ریاضت‌گری	رسیدم ز تن‌دی به فرمانبری
چه گنج است کان ارمغانیم نیست	دریغا جوانی جوانیم نیست
جوان را چو گل نعل برابر شست	چو پیری رسد نعل بر آتشست
چو بشکست از آینه جوشن کنند	در آن کوره کاینه روشن کنند

دل هرکرا کو سخن گستر است   سروشی سراینده یارگیر است
از این پیشتر کان سخن های نغز   برآوردی اندیشه از خون مغز
(همان: ۱۱)

اتصال با ابژه ای مانند این منظومه برای نظامی ارزشی مادی در نزد ملک عزالدین محمود بن ارسلان سلجوقی دارد، اما این ابژه تنها جنبه مادی برای نظامی ندارد، بلکه این ارزش در تفکر هستی شناختی کنش گر که نظامی است، جایگاهی مهم دارد و گویی ختم کلامی بر منظومه های پنج گانه است که هر یک در طرحی متفاوت، اما در عین حال متوالی سروده شده اند. پس شاعر اسکندر را در جهت پرکردن این خلأ هستی شناختی به سفر کوه و دشت و دریا می فرستد تا شناخت را با نگاهی نمادین و نمایشی به خواننده آموزش دهد. پس گفتمان کنشی - ارزشی موجود در مقدمه *اقبال نامه* نمایانگر لزوم سرودن آن برای رفع هر دو بحران هستی شناختی شاعر است، هر چند با هراس آغاز کرده است، اما با سپاس خاتمه یافته است:

بسا خواب کاول بود هولناک   نشاط آورد چون شود روز پاک
بسا چیز کو در دل آرد هراس   سرانجام از آن کرد باید سپاس
(همان: ۲۰)

جدول ۱. نمودار فرایند کنشی با رویکردی کنشی - ارزشی (شعیری، ۱۳۹۵ ب: ۲۳)

ارزش با ویژگی کمی	مالکیت یا تصاحب ←	فرایند	نقصان یا بحران	گفتمان ها
ارزش با ویژگی کیفی	ابژه ارزشی ←	کنشی ←	معنا ←	
↓	↓	↓	↓	

ایجاد منظومه‌ای در بیست مقاله	ماندگاری مخزن‌الاسرار و ایجاد منظومه‌های مشابه توسط مقلدان	ایجاد اولین منظومه از پنجگانه نظامی	نیاز به ایجاد منظومه‌ای متفاوت و ماندگار	مخزن‌الاسرار	
ماندگاری اثر تاکنون					
شغل شاعر سرودن است و نمی‌تواند بی‌شغل بماند.	بخش اول از منظومه حکمی - تاریخی اسکندرنامه که بیشتر نشانه‌های تاریخی را در خود دارد.	ایجاد منظومه پنجم از پنج گنج نظامی	سرودن مثنوی‌ای درباره اسکندر از منابع مختلف (تاریخی - داستانی) و ذکر سفرهای او در سفر در شهر و کشور است	شرف‌نامه	اسکندر نامه
ایجاد منظومه‌ای که در پی خردورزی و دانش در جست‌وجوی درون است.					
تکمیل شرف‌نامه	بخش دوم از منظومه حکمی - تاریخی اسکندرنامه بخش مفهومی است و نشانه‌ها در جست‌وجوی درون سیر می‌کند.	ایجاد منظومه پنجم از پنج گنج نظامی	سرودن مثنوی‌ای درباره اسکندر از منابع مختلف (تاریخی - داستانی) و ذکر سفرهای او در دشت و دریا و کوه است.	اقبال نامه	
تکمیل شناخت خود در هر دو ساحت درونی و بیرونی					

جدول ۲. نمودار نظام روایی کنشی - تجویزی (همان: ۲۹)

شناختی	ارزیابی	تحقق فرایند	قراردادف میثاق یا	نقصان ارزشی	گفتمان
کاربردی	کنش گزار ←	کنشگر ←	کنش گزار و کنش گر ←	بحران ارزشی ←	
	↓	↓	↓	↓	
عرض اندام در مقابل خراسانیان به ویژه «حدیقه» سنایی	← ایجاد منظومه‌ای اخلاقی - فلسفی در ۲۲۶۰ بیت	ایجاد مخزن الاسرار	چشم به پاداشی از جانب بهرامشاه	نیاز به سرودن منظومه‌ای متفاوت با نگرش و شیوه تازه نظامی در سبک آزربایجانی، با رویکرد خودشناسی، خداشناسی و گزینش ویژگی‌های پسندیده	مخزن الاسرار
ایجاد «مخزن الاسرار» سخت‌ترین منظومه نظامی	←				

۴. نتیجه

سرودن منظومه‌های مخزن الاسرار و اسکندرنامه به‌عنوان اولین و آخرین منظومه‌های نظامی در فاصله بیست سال و در احوالات متفاوتی از روح شاعر روی داده است، چنانکه آغاز کار با شاعری جوان و جویدی نام روبه‌رو هستیم که در پی آفرینش اثری

است تا آوازه او را به گوش جهان ادب برساند. بنابر این، در سرودن یک مثنوی اخلاقی - فلسفی سعی در بیان پیچیدگی‌های انسانی دارد و گونه گفتمانی کنشی - ارزشی و کنشی - تجویزی را در مقدمه این اثر نمایان می‌سازد. شاعر در این اثر کنش‌گری است که هم برای رسیدن به ابژه ارزشی تلاش می‌کند و هم تمایل دارد که ایجاد این کنش برای او پاداشی در پی داشته باشد. پس شاعر جوان در پی کسب نام و نان است. نظامی منظومه‌های عاشقانه خود را پس از *مخزن‌الاسرار* می‌سراید و سرودن هر اثر، نگرشی نوین و بینشی تازه را در احوالات شاعر می‌آفریند. شاعر که ساحت‌های بشری را در منظومه‌هایش ایجاد کرده، خود را نیازمند سرودن منظومه‌ای می‌داند که جدای از پیوست با ابژه ارزشی، برای ارزیابی‌های کمی، در راستای رفع بحران‌های هستی‌شناختی با هدف یافتن خود و رسیدن به خرد است. گفتمان مقدمه‌های *شرف‌نامه* و *اقبال‌نامه* از منظومه *اسکندرنامه*، گفتمانی کنشی - ارزشی است که انگیزه شاعر را برای ایجاد منظومه‌ای حکمی در راستای تجربیات خردگرایانه اسکندر نشان می‌دهد، اگر چه این تجربیات افسانه‌هایی منسوب به اسکندر باشند، نمایانگر شناختی خردمندانه از شاعری دانشمند و کهنسال است که ارزشمندی خرد را با زبانی نمادین در این منظومه‌ها نمایان کرده است.

پی‌نوشت‌ها

1. Algirdas Julien Greimas
2. narrator
3. semiotics
4. discourse
5. action discourse
6. object
7. Présence virtuelle
8. Présence actualisée

منابع

- باختین، میخائیل (۱۳۹۴). *تخییل مکالمه‌ای جسارت‌هایی دربارهٔ رمان*. ترجمهٔ رویا پورآذر. تهران: نشر نی.
- تولان، مایکل (۱۳۹۳). *روایت‌شناسی درآمدی زبان‌شناختی - انتقادی*. ترجمهٔ سیده فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: سمت.
- حسینی، مریم و سولماز دهقانی (۱۳۹۴). «تحلیل فرایند فردیت از نظرگاه یونگ در "اسکندرنامه" نظامی». *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. ش ۳۸. ۷۷-۹۸.
- داد، سیما (۱۳۹۲). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۸). «از نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه - معناشناسی گفت‌وگویی». *نقد ادبی*. ش ۸. ۳۳-۵۲.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۹۲). *نشانه - معناشناسی دیداری نظریه و تحلیل گفتمان‌های هنری*. تهران: سخن.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۹۵ الف). *تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان*. تهران: سمت.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۹۵ ب). *نشانه - معناشناسی ادبیات: نظریه و روش تحلیل گفتمان ادبی*. تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۹۱). *تاریخ ادبیات ایران*. ج ۲. تهران: فردوس.
- ضمیران، محمد (۱۳۸۲). *درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر*. تهران: قصه.
- قدوسی، کامران (۱۳۹۱). «تأثیرگذاری صحنه بر "شخصیت" در داستان‌های مخزن‌الاسرار نظامی». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. ش ۵. ۱۰۵-۱۲۴.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۹۰). «ذوالقرنین: اسکندر یا کوروش». *مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (مجموعه مقالات همایش کوروش هخامنشی و ذوالقرنین)*. به کوشش عسکر بهرامی. صص ۵۶-۲۱.
- محمدی، محمدهادی و علی عباسی (۱۳۸۱). *صمد ساختار یک اسطوره*. تهران: اشاره.

- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۳۵). *شرف‌نامه*. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران: شرق.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۶۳). *اقبال‌نامه*. با تصحیح بابایف. تهران: میر (گوتنبرگ).
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۸). *گزیده مخزن‌الاسرار از پنج گنج نظامی*. با تلخیص. مقدمه و توضیحات عبدالمحمد آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۲۰). *مخزن‌الاسرار*. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
- نیک‌منش، مهدی (۱۳۸۴). «داستان آفرینش (شرح تطبیقی - تحلیلی مقدمه مخزن‌الاسرار نظامی)». *پژوهشنامه علوم انسانی*. ش ۴۵-۴۶. ۲۴۶-۲۳۱.
- Bakhtin, M. (2014). *Takhauol-e Mokalemeyi, Jostarhayi Darbārehy-e Romān*, translated by Roya Pourazer. 4nd ed. Tehran: Ney. [in Persian]
- Dad, S. (2012). *Farhang-e Estelahāt-e Adabi*, 6nd. Tehran: Morvārid. [in Persian]
- Hosseini, M., & S. Deghani (2014). “Tahlil-e Farāyand-e Frdiyāt az Nazargah-e Jung dar Esikandernamehye Nizāmi”. *Pazhohesh Zaban va adabiyat-e Fārsi*. No. 13. Vol. 38. pp. 77-98. [in Persian]
- Mohammadi, M., & Ali Abbasi (2002). *Samad Sakhtār-e yek ostor-e*. 3nd. Tehran: Eshar-e. [in Persian]
- Mojtabai, F. (2011). “Zulkarnaen: Eskandar ya kourosh”. *Markaz-e dayeratolmaāref-e Bozorg Eslami (Majmoe Magyhalat-e Hamayesh kourosh Hkhamaneshi va Zulkarnaen)*. With the efforts of Askar Bahrami. pp. 21-56. [in Persian]
- Nikmanesh, M. (2004). “Dāstān-e Afarinesh (Sharh-e Tatbigi- Thlili-e Moghadamey-e Makhzan al-Asrār-e Nizāmi)”. *Pzhoheshnamey-e Olom-e Ensanī*. No. 45-46. pp. 246-231. [in Persian]
- Nizami Ganjavi, E. (1941). *Makhzan al-Asrār*. corrections and margins by Hassan Vahid Dastgardi. 2nd. Tehran: Armaghan. [in Persian]
- Nizami Ganjavi, E. (1956). *Sharaf Nam-e*. corrections and margins by Hassan Vahid Dastgardi. 2nd. Tehran: Sharq. [in Persian]
- Nizami Ganjavi, E. (1984). *Eghbal Nam-e*. With Babayev's correction. Tehran: Mir (Gutenberg). [in Persian]

- Nizami Ganjavi, E. (1999). *Gozidehy-e Makhzan al-Asrār*. Panj Ganh Nizāmi.. with a summary Introduction and explanations by Abdul Mohammad Ayati. 7nd. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Qudousi, K. (2012). "Tasirgozadi Sahne bar Shakhsiat dar Dāstānhay-e Makhzan al-Asrār-e Nizāmi". *Pazhoheshhay-e Naghd Adabi va Sabkshenasi*. Vol. 2. No. 5. pp. 105-124. [in Persian]
- Safa, Z. (2012). *Tārikh Adabiat Iran*. Vol. 2. 18nd. Tehran: Ferdous. [in Persian]
- Shayiri, H. (2008). "Az Neshan-e Shenashi Sākhtgerā ta Neshan-e Mā'nashenasi Goftemani". *Naghd Adabi*. Vol. 2. No. 8. pp. 33-52. [in Persian]
- Shayiri, H. (2012). *Neshan-e Mā'nashenasi Didāri Nazariye va Tahlil-e Goftemenhasy-e Honari*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shayiri, H. (2015-A). *Tajziy-e va Tahlil-e Neshan-e Ma'nashenakhtiy-e Gofteman*. 4nd. Tehran: Samt. [in Persian]
- Shayiri, H. (2015- B). *Neshan-e Mā'nashenasi Adabiyyat: Nazariye va Ravesh Tahlil-e Goftemen-e Adabi*. Tehran: Tarbiat Modares University Scientific Works Publishing Center. [in Persian]
- Tolan, M. (2014). *Revayatshenasi Darāmedi Zabanshenakhti- Enteghadi*. Translated by Seyyedeh Fatemeh Alavi and Fatemeh Nemati. 2nd. Tehran: Samt. [in Persian]
- Zamiran, M. (2012). *Darāmedi bar Neshan-e Shenashi Honar*. Tehran: Qese. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی